U.Ü. FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Yıl: 14, Sayı: 24, 2013/1

1908-1923 SÜRECİNDE BURSA'DA KOZA ÜRETİCİLİĞİ VE İPEKLİ DOKUMACILIK SEKTÖRÜ*

Seher BOYKOY**

ÖZET

Bursa kenti, tarih boyunca, tekstil ürünleri ve tekstilin hammaddesi olan iplik üretim ve ticareti açısından, Anadolu'da önemli merkezlerden biri olmuştur Hazırlanan bu bildiri kapsamında, Bursa'nın ticari ve ekonomik yaşamının odak noktasında olan ipekçilik sektöründe 1908-1923 sürecinde ortaya çıkan değişim süreci ele alınacaktır. Bu süreç de, kendi içerisinde 1908-1918 II. Meşrutiyet Dönemi ve 1919-1923 Türk Milli Mücadele Dönemini kapsamaktadır.

Bursa'da, 1908'den sonra ipekli dokumacılık gelişme kaydetmiştir. Bu, üretimde artış sağlarken; emek-sermaye çatışmasını da gündeme getirmiştir. Ayrıca bu dönemde Bursa'da milli şirketler kurulmuştur. 20. yy başındaki savaşlar, Bursa ve çevresinde ipekböcekçiliği ve ipek üretimini büyük ölçüde geriletmiş; dış pazarlar kapanmıştır. Bursa ipekçilik sektöründe canlanma, Cumhuriyetten sonra, Avrupa'daki yöntemlerin ülkemizde uygulanmaya başlanması ve yasal-kurumsal düzenlemelerle sağlanacaktır. Çalışma kapsamında bu konular, Bursa'da ham ipek üretim ve ihracatına ilişkin istatistikler, Osmanlı sanayi sayımları, Hüdavendigar

---

* Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve "Bursa'da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır. İlgili araştırma 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihleri arasında Yunanistan'ın Girit Adasındaki Rethymno (Resmo) kentinde düzenlenen 20. CIEPO (COMITÉ INTERNATIONAL DES ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES ET OTTOMANES) konferansında "1837-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörünün Sosyo-Ekonomik Durumu" başlıklı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 16059 Nilüfer/BURSA.

Vilayet Salnameleri, Bursa yerel basınına ait kaynaklarla değerlendirmeye alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İpek, ipekböcekçiliği, 1910 Grevi, Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi, Nüfus Mübadelesi.*

ABSTRACT

The Silk Cocoon Production and The Silk Textile Industry in the Process of 1908-1923 in Bursa

The city of Bursa has been one of the major centers in Anatolia in terms of the textile and raw material of textile yarn production and trade throughout history. In this paper, the process of change occurring in the production of the silk cocoon and the sector of the silk which is the focus of commercial and economıc life in the Bursa in the period of 1908-1923 will be discussed. This process covers the period of the 1908-1918 II. Constitutional Era and the 1919-1923 Turkish National Struggle.

In Bursa, after the 1908, silk textile ındustry has improved. It provided an increase in production and brought up the labor capital conflict. Also national companies has been established in this period in Bursa. The wars at the beginning of the 20. Century, impacted negative on sericulture and silk production in the around of the Bursa and foreign markets closed. The serıculture industry in Bursa has gained vitality with the introduction of the methods ın Europa and the legal and institutional arrangements after the Republic.

This issues will be evaluated with the silk production and export of raw statistics, the Ottoman industrial censuses, Hüdavendigar Province Yearbooks, the local media sources and magazines.

Key Words: *Silk, Serıculture, The 1910 Strike, Bursa Mensucat-ı Osmaniye Stock Company, The Exchange of Populations.*

A- İpek İpliği Endüstrisi ve Bursa

İpekçilik sanayi, birçok iş kollarını kapsayan ve istihdam yönünden emek yoğun bir iş koludur. Bu iş kolunun içerisinde, ipekböceği tohumu ve dut fidesi üretiminden, ipekli ürünlerin ticaretine kadar çeşitli bölümler yer almakla birlikte; bu sektörün üretimi, temelde ipek ipliği ve ipekli dokuma endüstrisi olarak iki aşamada gerçekleşmektedir.

İpek ipliği endüstrisi, kozanın fabrikalarda işlenmesi suretiyle ham ipeğin imal edildiği bir üretim dalıdır. Bursa, 19.yy.da ipekböceği tohumu ve kozaları üreten önemli bir merkez olmuş; buna bağlı olarak da, ipek ipliği endüstrisinde ciddi gelişme görülmüştür.

19. yy. Bursa ipek ipliği endüstrisi açısından önemli bir husus, filatür fabrikalarında üretilen ham ipeğin büyük kısmının iç pazardan çok, Fransa ipekli kumaş üretim merkezi olan Lyon'daki dokuma tezgâhları için üretilmesidir. İpekçilik sektörünün tarımsal art alanının mevcut olması itibariyle de, bu süreçte Bursa, dış dünyanın talepleri doğrultusunda tarımsal üretimini gerçekleştiren ve Batı'nın gelişmiş dokuma endüstrisinin hammadde ve yarı mamul üretim merkezi haline gelmiştir.[1]

Bu üretim, Bursa filatür fabrikalarının, Lyon ipekli dokuma sanayi standartlarında üretim kapasitelerini arttırırken; kentte bu sektöre dayalı sanayinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiş; dokuma alanında gerilemeye yol açmıştır[2].

A-1) XX. yy. Başlarında Bursa'da Koza Üretimi

Bursa ipek sanayi, tarımsal bir faaliyet olan koza üretimine paralel gelişme gösterdiği için, bu sektörde koza üretimi, 20. yy başlarına kadar önemli yere sahip olmuştur. 20. yy. ilk çeyreğinde, ipekçilik sanatının ilerlemesi ve teşvik edilmesi için vilayetçe önemli girişimlerde bulunulduğu görülmektedir.

Bu girişimler kapsamında, Hüdavendigâr vilayetinde, ipek kozası müsabakaları düzenlenmiş; müsabakalara dair talimatnameler yayınlanmıştır. Bu talimatnamelerle, en iyi böcekhanesi olan, hasta ağaçları tedavi eden, fenni usul ile böcek besleyenlere verilecek mükâfatlar belirlenmiştir.[3] Harir müsabakası için böcekçilere verilmek üzere madalya darb edilmesi önemli hususlardan biri olmuştur[4]. Bu şekilde ödüllendirilenler arasında, Bursa Harir Daruttalimi'nden mezun olup, ipek fabrikası ve böcekhane tesis eden kişiler çoğunluğu teşkil etmiştir[5].

Vilayette bu işle meşgul olan kişilerin sayıca fazla olması itibariyle, zaman zaman teşviklerin sınırlandırılmasına da gidilmiştir. Şöyle ki, dutlukların çoğaltılması için boş arazileri kullananlar önceleri teşvik kapsamında ödüllendirilirken; bunların sayıca artışı üzerine, sadece

---

1 İlhan Tekeli, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", *Uluslar Arası XI. Yapı ve Yaşam 99 Kongresi,* Bursa 1999, s.16-17; Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılısı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt 3, İstanbul 1985, s. 718.

2 İlhan Tekeli, a.g.m., s.17.

3 BOA, DH.MKT ,02/Ra/1319 (H), Dosya No:2500, Gömlek No:72.

4 BOA, Tarih: 18/S /1321 (H), Dosya No:2069, Gömlek No:155108; BOA, Tarih: 08/M /1327 (H), Dosya No:3482, Gömlek No:261118; BOA, 07/R /1328 (H), Dosya No:3736,Gömlek No:280133.

5 BOA, Tarih: 05/B /1325 (H), Dosya No:3124, Gömlek No:234274

ipekçiliğin gelişmesine katkı sağlayanlara madalya verilmesi kararlaştırılmıştır.[6]

Vilayette ipekçiliğin ilerlemesine çeşitli şekillerde katkı sağlayan kişiler ödüllendirilirken; ipek tohumu üretimi için böcek besleyenlerin uyması gereken usul ve kaidelere, ipek tohumu üretim ve satışına dair düzenlenen nizamnamelere uymayan, Düyun-ı Umumiye'ye durumlarını bildirmeyen, müfettişlerin kontrolüne engel olan kişiler hakkında da gerekli işlemlerin yapılması konusunda hassasiyet gösterilmiştir[7].

Vilayet dâhilinde alınan bütün bu önlemlerle, Bursa'da koza üretimi artarken; ham ipek imal etmek üzere faaliyet gösteren ipek fabrikası ve mancınıkların sayısı da önem kazanmıştır.

A-2) XX. yy. Başlarında Bursa'da Ham İpek Fabrikaları

1906 yılı itibariyle Bursa Sancağında mevcut ham ipek fabrika ve mancınık sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.[8]

Yeri (mevki isimleri)	**Mancınık sayısı**	**Harir fabrikası sayısı**
Bursa Merkez	2364	44
Gemlik	80	1
Timurtaş karyesi	70	1
Sölöz	120	2
Bilecik	710	11
Pazarköy	60	1
Küplü	562	10
Çengiler	150	4
Aşağıköy	120	2
Bandırma	60	1
Payadözü	112	2
Mudanya	338	6
Vezirhan	60	1
İnegöl	60	1
Lefke	152	3
Yeniceköy	60	2
Söğüt	192	4
Cerrah	321	7
Toplam	5591	103

6 BOA, DH. MKT. Tarih: 02/C /1327 (H), Dosya No:2851, Gömlek No:38.

7 BOA, DH. MKT, Tarih: 14/Ca/1327 (H), Dosya No:2830, Gömlek No:43.

8 *Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi,* H 1324 (1906), Matbaa-i Vilayet, Bursa, s.278.

Bu verilere göre, Bursa Merkezde ipek üretimi ile uğraşan 44 fabrika faaliyettedir. Bunu, Bilecik ve Küplü yerleşimleri izlemektedir. Bursa'da olan ve bir muharrik güç ile çalıştıkları için fabrika olarak nitelendirilen bütün ham ipek fabrikalarının sayımı, 1913 yılında yapılmıştır[9]. Bu sayıma göre, Bursa'da ipek üretimi ile uğraşan 41 fabrika, ayakla işleyen 1-10 mancınıklı 127 imalathane mevcuttur.

1913-1915 Tarihli Osmanlı Sanayi Sayımına Göre Bursa'da ham ipek üreten fabrikaların adı ve tarihi aşağıdaki tabloda verilmiştir.[10]

[9] Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1329-1331 yıllarına ilişkin olarak, Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatından yararlanan sanayi kuruluşlarının sayımını yapmak üzere, İstanbul, Bursa, Bandırma, İzmir, Uşak ve Manisa şehirlerinde sanayi sayımı yapmıştır. Bu sayımda sadece, "umumi kıymeti 1000 lirayı geçen, yıllık 750 gündelik miktarında amele ve en az 5 beygir muharrik güç kullanan ve ham-yarı mamul maddeleri başka şekle dönüştüren fabrika ve atölyeler değerlendirilmiştir. İ.Hüsrev. Tökin, *Rakamlarla Türkiye*, C:I, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1949, s.19.

[10] Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, Hil Yay., 1984, s.140, 141.

Fabrikanın Adı	Yapılış Tarihi
Emirza Artin	1853
Emirza Artin	1853
Emirza Rafik	1873
Instasyadis Odesif	1909
Ayineli Yorgaki	1884
Balaban Agop veresesi	1892
Balabanyan Manuk	1877
Balaban !stefan veresesi	1852
Bay Onnik	1860
Bay Biraderler	1853
Bay Greguvar Zevcesi	1898
Bıdıkyan Osib	1877
Birut Mari Luiz (Mari Louise Brotte)	1863
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Boduryan Akpos ve Karnik	1848
Boduryan Karnik ve Madam Guma	1843
Bahari	1858
Belar-Lans	1873
Tevfik	1911
Dervişyan Karabet Zevcesi	1873
Silukîzade Hakkı	1868
Simkeşyan Eznif	1907
Simkeşyan Eznif	1911
Şeftiyan İstefan ve Zevcesi	1878
Sandık Emini Ahmed Efendi veresesi	1863
Dağıstanlı Hacı Abdullah	1896
Osman Fevzi	1877
Osman Fevzi	1865
Gama Poul veresesi	1863
Gama Lui veresesi	1853
Fabrika-i Hümayun	1911
Fabrika-i Hümayun	1847
Konstan Bay	1833
Konstan Bay	1847
Kurdikyan Hacı Onnik	1863
Gülmezyan Serviçin ve Nişan	1896
Köleyan Diran	1860
Köleyan Mihran	-------
Köleyan Mihran	1848
Varsamidi Zevcesi	1868
Vasilyadi Zevcesi	1911

Bu fabrikaların 2'si hazine-i hassanın mülkiyetinde olup, diğerleri özel kişilerin tasarrufunda işletilmektedir. Özel kişilerin tasarrufundaki ipek fabrikalarının çoğu ise, sahipleri tarafından işletilmemekte; mevsimlik olarak kiraya verilmektedir. Bu durum, söz konusu işletmelerin gelişimini ve sanayideki bilimsel yenilikleri takip etmesini güçleştirmiştir. Bununla

birlikte, 1915 yılının ikinci yarısında Simkeşyan Eznif Fabrikası göçmenlere, Balaban Agop veresesi –mirasçıları- evkafa verilmiş; bir kısım fabrikalar da emlak-ı emiriyeye[11] geçmiştir.

İpek fabrikalarının işletilmesi açısından etnik bileşime bakıldığında, kentteki fabrika sahiplerinin çoğunu, Ermeni, Rum gibi yerli azınlıklar ve yabancıların teşkil ettiği görülmektedir.[12] Bu sektörde yerli azınlık ve yabancı tüccarların yatırım yapmalarını kolaylaştıran en önemli faktör, bu çevrelerin, Avrupa ülkelerinden aldıkları düşük faizli kredilerle koza alımlarını rahatlıkla finanse edebilmeleri olmuştur.[13]

Kentteki ipek filatür fabrikalarının fiziki yapısı açısından, mancınık hane, kozaklık, istim hane gibi bölümleri bulunmaktadır. Koza yetiştiricilerden alınan koza, önce istim hane, sonra kozaklık ve son olarak mancınık hanelerde çeşitli işlemlere tabi tutulmakta ve ham ipek haline getirilmektedir. Mancınıkhanede üretim mekânı içindeki kadınlar, önlerinde bulunan sıcak su dolu leğenler içindeki kozaların ucunu, sürekli dönerek ipek saran aletlere vermekte; bazı kadınlar kozaları çalı süpürgesiyle çalkalamakta, kozalardan çıkan ipek uçları süpürgeye toplandıkça da bunları diğer kadınların leğenine aktarmaktadır[14].

1909 yılında Bursa'ya gelen Doktor Şerafeddin Mağmumi, sağlık kontrolleri sırasında ipek filatür fabrikalarının işleyişi ve sağlık hayatı üzerindeki etkileri hakkındaki gözlemlerini şu sözlerle ortaya koymuştur. *"Mahalleler arasında 30-35 kadar iplik fabrikası vardır. Her fabrika imalathane ve koza deposu olmak üzere iki binadan ibaret olup, işçi odaları gibi eklentiler de vardır. İmalathane, yani iş salonunda iki sıra çarklar vardır. Sıcak ve soğuk su dolu tavalar ve leğenler bulunur. Boydan boya geçirilmiş iki borunun her tava ve leğen hizasında muslukları vardır. Sular buralardan gelir. Her tava önünde bir işçi oturmuş, sıcak suya atılmış kozalardaki ipliği çözüp çarklara sarmaktadır. Sıcak suya dayanabilmek için, parmaklarını sık sık diğer leğendeki soğuk suya daldırır. İş salonunda pişen kozaların buharı ve kokuşması, işçilerin sağlığını tehdit etmekte; fakat fabrikatörler bu konuya hiç önem vermemektedirler. Köyden gelen işçilerin*

---

[11] Osmanlı İmparatorluğu zamanında, hazinenin özel mülkiyetinde ve devlet tasarrufu altında taşınmaz malların yönetimi için 1909 yılında Maliye Nezaretine bağlı Emlak-i Emiriye Müdüriyeti kurulmuştur.

[12] Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa 1880-1914", *The Ottoman Empire and the World Economy,* Cambridge Unıversity Press, 2004, s.295. Leila T. Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835–1975*, (Basılmamış Doktora Tezi), 1976, s.105.

[13] Ayhan Aktar, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", *Bir Masaldı Bursa,* YKY, İstanbul 1996, s.123.

[14] Neslihan Türkün Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa,* C: I-II, AKMED, Antalya.

yattığı yerler karanlık ve rutubetlidir. Çalışma süresi, 13-14 saattir. Günde yarım saatlik paydosları vardır. Bu koşullarda bu kadar çalışmaya insan bedeni dayanamaz"[15].

A-3) Bursa Sergileri

Bursa'da üretim sektörlerinin genel yapısı ve ham ipek üretiminin bu ekonomik etkinlikler içindeki merkezi konumunu ortaya koyması açısından, 20. yy. başlarında düzenlenen ve uluslararası düzeyde katılımın gerçekleştiği yerel ölçekli sergiler önemli yere sahip bulunmaktadır. Bu sergiler, Bursa'da üretim ve zenginlikler hakkında genel tabloyu yansıtması itibariyle önemlidir.

Bu sergilerin ilki, Padişah Abdülhamit'in saltanatının son yıllarında ve Osmanlı tahtına çıkış yıldönümü olan Rumi 19 Ağustos 1322 (1 Eylül 1906) tarihinde Bursa Hamidiye Mekteb-i İdâdi-i Mülki'sinde (Bursa Erkek Lisesi) açılmıştır. Bursa kentine ait ürünlerin gösterildiği bu sergide, mensucat-ı haririye (ipekli dokumalar), mensucat (dokuma) tezgâhları gösterime sunulan ürünler arasında yer almıştır[16].

20. yy başlarındaki Bursa sergilerinden ikincisi, II. Meşrutiyetin ilanının ilk yıldönümü dolayısıyla, 23 Temmuz-13 Eylül 1909 tarihleri arasında, belediye binası bahçesinde düzenlenmiştir. Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat'ın da bizzat ziyaret ettiği bu sergi süresince haftada bir defa olmak üzere, toplam 10 sayı olarak Bursa Sergisi adlı dergi yayınlanmıştır. Dergi, kuşe ve kalın kâğıda, 12 sayfa olarak vilayet matbaasında basılmıştır[17].

1909 Bursa Sergisi, ilk defa resmi olarak yabancı bir kuruluş, Bulgar ticaret kurulu tarafından ziyaret edilmiştir.[18] Yurt dışından firmaların da sergiye katılması itibariyle, Bursa'nın uluslararası ilgi uyandıran ilk fuarı olarak değerlendirilmektedir[19].

Bulgaristan'dan gelerek sergiyi ziyaret eden 63 kişilik heyetin gözlemlerine dayanılarak, Sofya Ticaret ve Sanayi Odası tarafından Bursa sergisi hakkında hazırlanan kapsamlı raporda, sergide gösterime sunulan Bursa filatürleri hakkında bilgiler verilmektedir.

---

15 Şerafeddin Mamumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, Çev.Cahit Kayra, Bükey Yay., İstanbul, 2001., s.46.

16 *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1325, (1907), s.288-296.

17 Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa (1876-1926),* Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul 2006, s.244.

18 Faruk Üsküdari, *Eski Bursa'dan Notlar,* Bursa 1972, s.82.

19 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.,* s.177.

Rapora göre, Bursa'nın başlıca geçim kaynağı ipekçiliktir ve kentte 43 filatür faaliyet göstermektedir.

Duyun-u Umumiye, Bursa'da açılan ipekçilik okulu ve ipekçiliği başlıca uğraş alanı haline getiren Bulgaristan'dan göç eden Türkler, Bursa'da ipekçiliğin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Serginin önemli bölümlerinden biri olan yün, ipek, pamuk, keten, kenevir kumaşlar, sergide iyi bir şekilde temsil edilmiştir[20].

Raporda Bursa'da ticaret hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre Bursa, ipekçilik merkezi olması itibariyle, ihraç ürünlerinin başında ipek gelmekte; en büyük pazarı ise, Lyon, Saint Etienne ve Paris'teki Fransız ipek pazarları teşkil etmektedir. Bursa'da üretilen ham ipeğin yaklaşık % 90'ı bu pazarlarda değerlendirilmektedir.

İpekböceği tohumu ihracatı da artmakta ve ihracatta önemli bir kalem oluşturmaktadır. Yıllık tohum ihracatı, ortalama 50 ton olup; bu tohumlar, Kafkasya, Türkistan, Bulgaristan, Yunanistan'a, az miktarda da Fransa'ya ihraç edilmektedir[21].

Bursa'da diğer bir sergi, Milli Mücadele sonrasında Bursa'nın işgalden kurtuluşunun ilk yıldönümü olan 11 Eylül 1923'te açılmıştır. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre önce açılan bu sergi ile, Bursa'nın üretim açısından ulaştığı gelişme düzeyini dışarıya göstermek; çiftçileri iyi cins tohumların, yeni tarım araç ve gereçlerinin kullanılması yolunda özendirmek, Bursa vilayetinde gelişmiş olan halı ipekli kumaş ve havlu dokumacılığı sanatlarındaki incelikleri, bunlarla meşgul olan öteki yerlere de genelleştirmek hedeflenmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın onursal başkan seçildiği, hükümet temsilcileri, askeri makamlar, yerel yöneticilerin de onursal üyeler arasında yer aldığı bu sergide, Bursa'nın "*mamulât-ı sanayisi"* arasında ipekli, pamuklu, iplik, yün, kıl kısımlarına yer verilmiş; ipek sanayiinde başlıca dokumacılık dalları arasında, ipekli kumaşlar, çarşaflar, krep döşin, krep, başörtüsü, hamam takımları, mendil, kasnak, abani, hilali bez sıralanmıştır.[22]

B- İpekli Dokumacılık ve Bursa

1908 sonrasındaki süreçte, ham ipek ve koza üretiminde bu gelişmeler yaşanırken; ipekçilik endüstrisi açısından en önemli gelişme, ipek

---

[20] Hüseyin Mevsim, "Sofya Ticaret ve Sanayi Odasının 1909 İstanbul ve Bursa Gezisi Raporu", *Bursa'da Yaşam,* Ocak 2012, s.341-342.

[21] Hüseyin Mevsim, a.g.m., s.344-345.

[22] Yılmaz Akkılıç, "Osmanlıdan Cumhuriyete Dönüşüm Sürecinde Üç Bursa Sergisi", *Bursa Defteri*, Sa:3, 1999, s. 180-181.

üretiminin ikinci aşamasını teşkil eden ipek dokumacılığında kendini göstermiştir. Tekstil sanayinin ipekli kumaş dokuma alanında makineleşme süreci, II. Meşrutiyetten sonra başlamıştır. Bu nedenledir ki, bu dönem, Bursa tekstil sanayinde teknolojik gelişmeler açısından önemli bir süreci temsil etmiştir.

20. yy başlarına kadar, Bursa'daki ipekli dokuma, çoğunlukla sayısı 1.400'ü bulan el tezgâhlarında yapılmıştır. 1913 yılında Hüdavendigar Vilayetinde, 2.100 tezgâhta, 750 ton iplikle 4-5 milyon metrelik kumaş dokunmuş; 11 milyon kuruş gelir elde edilmiştir. Bu dönemde Bursa'da genellikle krep döşin, krepon, ponje gibi kumaşlar dokunmuş; İstanbul Hereke dokuma fabrikasında, döşemelik tafta dokuması yapılmıştır[23].

19. yy ikinci yarısında Bursa'da devlet yatırımı olarak Fabrika-i Hümayun açılmışsa da; bu işletmenin temel işlevi, Hereke'de dokunan ipekli kumaşlar için hammadde sağlamak olduğundan, Bursa'nın dokuma sanayi içinde önemli değişiklik yaratmamış; istihdamın artmasına katkı sağlamıştır.

İngiliz konsolos yardımcısı Mailing, o dönemde Bursa dokuma sanayisinin durumunu, *"ipekli, pamuklu ve yünlü dokumacılık, el tezgâhı sisteminin üstüne çıkamamıştır. Bir ev sanatı olan nakışçılıkla birlikte dokumacılık da hızla çökmektedir. Diğer iş kollarında da durum, bir ustanın en fazla iki kalfa ve çırak çalıştırmasıdır"* sözleriyle ortaya koymuştur[24].

B-1) XX. yy. Başlarında Bursa'da İpekli Dokuma Fabrikaları

II. Meşrutiyetten sonra, dış dünya ile temasların artması ve sanayi, ticaret alanlarında devletin aldığı tedbirler bu sektörde sermaye sahiplerini, teşvik eden önemli etkenler olmuş ve ülkeye makine getirilmesi sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçten etkilenen yerlerin başında da, ipek üretim merkezi olarak Bursa gelmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 1913-1915 yıllarında yapılan sayımlarda, ülke genelinde buhar gücüyle ipek dokumacılığı yapan 6 fabrika tespit edilmiştir ki; bu fabrikalardan beşinin, Meşrutiyet Döneminde Bursa'da açıldığı görülmektedir.

İlk dokuma makinesi, 1910 yılında Dervişyan Kogos adlı girişimci tarafından Bursa'ya getirilmiştir. Ditriches markalı bu dokuma tezgâhı, gaz motoru ile işletilen 400 telli bir jakar makinesidir. Kogos, dokuma tezgâhını, Umurbey Camii altındaki bir evde, önceden çalıştırdığı el tezgâhları yanına yerleştirmiş ve daha sonra beş yeni makine daha getirterek fabrikasını

---

[23] Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yay, Ankara 1994, s.74-88

[24] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 19. YY. İkinci Yarısında Bursa", *Tarih ve Toplum*, Sa:24, Aralık 1985, s.386.

genişletmiştir. Böylece, dokuma alanında ilk defa inorganik enerji ile çalışan modern dokuma tezgâhı, el tezgâhlarının yanında faaliyete geçmiştir.

Dervişoğlu'ndan sonra Bursa'ya, Kuyumcuoğlu tarafından 6, Morukoğlu tarafından 8, Maksud adlı kişi tarafından da 9 makine tezgâhı getirtilmiştir. Bu tezgâhlar, Reyhan'da (Bedrettin ve Nurettin Ertop'a ait yerde) Eşrefilerde işletilmiştir.

Özel kişilerin tasarrufu altındaki bu fabrikalar zaman içerisinde el değiştirmiştir. Maksud'un 9 tezgâhlık atölyesi, Cumhuriyetten sonra Hacı Sabri ve Sait Ete adlarındaki dokumacılar tarafından işletilmiştir.[25]

Bu dönemde Bursa'da muharrik güç kullanan dokuma fabrikaları arasında, Ermeni dokumacıların ithal ettiği bu tezgâhlar yanında; önemli bir işletmenin de yer aldığı görülmektedir ki; bu da, Bursa'da ilk dokumacılık şirketi olarak 1910 yılında kurulan Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketidir.

1908 sonrasındaki dönemde, milli şirketler düzeyinde örgütleşmenin gerçekleştiği görülmektedir. Bu, İttihat ve Terakkinin "*milli iktisat*" politikasının bir uzantısı olarak, ekonomik kalkınmanın sağlanması için, devlet desteğiyle yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi açısından da önem taşımaktadır[26]. Bu uygulamanın ekonomik alanda en önemli yansıması, milli şirketlerin kurulması olmuştur. II. Meşrutiyetin ilânını izleyen bu süreçte, Bursa'da da milli şirketlerin kurulduğu görülmektedir.

Merkezi otorite, bu dönemde şirketleşme ve sanayileşme bağlamında teşvik politikası izlemiştir. 1909 yılında İçişleri Bakanlığı'ndan Hüdavendigar Vilayetine gönderilen talimata uygun olarak, 15 Ağustos 1909 tarih ve 171 sayılı yasa gereğince, halkın refahını sağlamak için ticari ve ekonomik şirketler, sandıklar kurulmasının teşviki ve bu konuda gerekli önlemlerin alınması Bursa Ticaret Odasından istenmektedir[27].

Bursa'da ilk anonim şirketin kurulması da, bu süreçte gerçekleşmiştir. 1908'den 1920'ye kadar Osmanlı'da kurulan anonim şirketlerden üçü Bursa'da kurulmuştur. Bu şirketlerin ilki, Bursa Mensucat-ı Osmaniye A.Ş.'dir. 1910 yılında, 10 bin Osmanlı Lirası sermaye ile kurulan bu şirketi, 1911'de, 20 bin lira sermaye ile kurulan Hüdavendigar Seyri Sefain Anonim Şirketi ile 1915'te 50 bin lira sermaye ile kurulan Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektrik ve Kuvve-i Elektirikiye Osmanlı A.Ş. izlemiştir[28]. Bu şirketlerden ilkinin dokumacılık şirketi olması, konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

---

25 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* İstanbul 1960, s.432.

26 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi,* Gerçek Yay., İstanbul, s. 17-18.

27 Faruk Üsküdari, *a.g.e.,* s.23.

28 1908'den 1920 ye kadar Anadolu'da kurulan anonim şirketlerin vilayetlere dağılımı için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918,* Yurt Yay., Ankara 1982, s.62.

Bursa Mensucat-ı Osmaniye A.Ş, 1910 yılında, çoğunluğu Türk olmak üzere, 12 dokumacının birleşmesi suretiyle kurulmuştur. Hacı Sabri, Hacı Şükrü, Hacı Paşa Rıza Bey, Hacı Abdullah, Feyzullah (Hacı Abdullah'ın kardeşi), Boyacı Emin, Dava Vekili Osman Nuri, Muhallebicizade Sabri Bey, Ermenilerden Haçikyan ve Kapril, bu şirketi kuranlar arasında yer almıştır.

Bu işletme, 18 el tezgâhından oluşan aletleri ve İsviçre malı Beninger markalı 6 makine tezgâhı ile, Zafer Meydanında kiraladıkları bir binada faaliyete başlamıştır. Daha sonra Pirinç Hanının Ulucami tarafına bakan kısmında iki katlı yeni binaya taşınan işletmenin alt katında dokumacılık, üst katında ipek sarma işleri yürütülmüştür. Ermeni ortaklarla ihtilaflar, savaş yıllarında tezgâhların boş kalması gibi nedenler, şirketin gelişimini olumsuz etkilemiş ve şirketin faaliyetleri durma noktasına gelmiştir[29].

Bu süreçte şirketin yeniden faaliyete geçirilmesi için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında birçok tezgâhın boşalması üzerine, şirketi teşkil eden kimseler, Dervişoğlu'nun 6 tezgâhtan oluşan dokuma fabrikasını satın almıştır. Bu suretle şirket yeniden çalışmaya başlamıştır. Bir süre sonra da, Mudanya ile İstanbul arasında gemi seferleri düzenleyen ve Celal Bayar'ın da hissedar olduğu Seyrü Sefain Şirketi[30] ile birleşmiştir.

Gemilerin satılması ve gemicilik işinin bir süre sonra tasfiyesi üzerine, sadece dokumacılık işi sürdürülmüş ve 1925 yılında şirketin unvanı, Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş. olmuştur. 1930 yılında mali durumun kötüye gitmesi nedeniyle, İş Bankası tarafından satın alınmış ve İpekiş Fabrikası bu şirketin devamı olarak tesis edilmiştir[31].

---

29 Fahri Dalsar, *a.g.e.*, s.433.

30 Hüdavendigar Anonim Seyri Sefain Şirket-i Osmaniye: Bursa ipek ticaretinin, Mudanya-İstanbul hattında ucuz ve güvenli yollardan yapılması amacıyla, 1910 tarihli padişah iradesiyle kurulmuştur. Sermayesi 20 bin lira olup, her biri bir liralık 20 bin hissesi mevcuttur. Üretilen ürünlerin sağlıklı olarak pazara ulaştırılması amacıyla kurulduğundan, Mensucat Şirketini tamamlayıcı niteliktedir. Şirket uzun süre Başlangıç ve Sevinç adlı iki gemiyle faaliyet göstermiştir. Faruk Üsküdari, *a.g.e.*, s,27.

31 Faruk Üsküdari, *a.g.e.*, s.27.

1913-1915 yıllarında ipekte üretim açısından faal olan işletme sayısı ve üretim miktarı tabloda gösterilmiştir[32].

Üretim Kolu	Faal Olan	**Üretim (kuruş)**
Ham ipek üretimi-1913	32	25.936.000
Ham ipek üretimi-1915	20	9.801.000
İpekli dokuma-1913	6	1.103.000
İpekli dokuma-1915	2	515.000

II. Meşrutiyet döneminde, ipekli dokumacılık sektöründe bu köklü değişim yaşanırken; I. Dünya Savaşı yıllarında, birkaç yabancının Bursa'ya getirdiği dokuma makinelerinin sayıca sınırlı kalması ve bu sanatı gizli tutmak çabası, ipekli dokuma tesisatında makine kullanımının yaygınlık kazanmasını güçleştirmiştir[33]. İpekli dokumada makine kullanılması, Cumhuriyet sonrasında hız kazanacaktır.

C- Bursa İpekçilik Sektöründe 1910 Grevi

II. Meşrutiyet döneminde ipekçilik sektörü açısından yaşanan önemli bir başka gelişme de, bu sektörde fabrika emeğinin ortaya çıkmasına bağlı olarak çalışma hayatında kendisini göstermiştir. Nitekim Bursa'da 1910 yılında meydana gelen grev, çalışma hayatına ilişkin sorunların patlama noktasını teşkil etmiştir.

8 Mart, Amerika'da tekstil sanayide çalışan kadın işçiler tarafından gerçekleştirilen grev sonrasında dünya kadınlar günü olarak ilan edilmiş ve bu grevin benzeri bir eylem, 1910 yılında Bursa'da ipek üretiminde çalışan kadın işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir[34].

19. yy ikinci yarısından itibaren kozadan iplik çekiminin, fabrika sistemi içinde gerçekleştirilmeye başlanması, ev zanaatçılığından geçimini sağlayan nüfusun işçileşmesini, dolayısıyla da istihdamın artmasını beraberinde getirmiştir.

---

32 İ.H.Tökin, *a.g.e.*, s.39.

33 *Bursa 1934 Yıllığı*, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934, s.17-18.

34 Nicola A.N.M. Van Os, "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", *Toplumsal Tarih*, Sa:39, Mart 1997, s.7. Benzer tepkilerin daha erken tarihlere uzandığını ise başka bir belgeden anlıyoruz. 13 Nisan 1859 (10 N. 1275) tarihli bu belgede, devletin ipek fabrikası (Hümayûn İpek Fabrikası) civarındaki özel girişimcilere ait fabrikalarda işçilere daha yüksek günlük verilmesi üzerine, devlet fabrikasındaki işçilerin de ücretlerinin artırılması talebi, fabrika müdürü tarafından dile getirilmiş ve işçilere zam yapılması önerilmiştir. BOA, HH. THR. 1275 N. 10, 1229/22.

Filatür fabrikalarında kullanılan yeni iplik çekim teknolojisinin, eski mancınık tekniği ile iplik çekimine göre daha az kalifiye işgücüne ihtiyaç ortaya çıkarması ve yapılan işin mevsimlik olması itibariyle fabrika sahiplerinin ucuz işgücü tercih etmeleri, çıkrıkların başında çalışmak üzere çoğunlukla kadın işçilerin istihdam edilmesine yol açmıştır[35].

Fabrikada çalışan kadın işçilerin çoğunluğunu ise, Ermeni ve Rum gibi yerli azınlıklardan oluşan gayri müslim kadınlar teşkil etmiştir.[36] Böylece Bursa ipekçilik sektöründe, yalnız sermaye boyutuyla değil; emek açısından da gayrimüslim unsurların ağırlığı görülmektedir.

İngiltere'nin Bursa Konsolosu J. Maling'in 5 Ekim 1872 tarihli raporu, kentteki ipek üretiminin %90'ının gerçekleştirildiği bu fabrikalardaki emeğin yapısı, kompozisyonu ve çalışma koşullarına ilişkin önemli bilgiler içermekte; Bursa'nın toplumsal dokusuna ışık tutmaktadır.

Bu rapora göre, her 100 fabrikada çalışan kadın/erkek, yetişkin/çocuk oranları şu şekilde tespit edilmiştir:[37]

Yetişkin Kadınlar

Makaracılar ve iplik sarıcılar	65
Ayıklayıcılar	10
Tarakçılar	4
Bükücüler	2
Ustabaşı, kalfa	3

Yetişkin olmayan kadınlar

Çırpıcı	10
Çırak	2

Yetişkin erkekler

Ustabaşı, makinist, ambalaj/paketçi	4

Toplam 100

Bu verilere göre, fabrikalarda istihdam edilen işçilerin %84'ünü yetişkin kadın ve % 12 sini kız çocukları teşkil etmektedir. Maling, işçi nüfusta resmi makamların engellemeleri dolayısıyla Müslüman kadınların

---

35 Nesim Şeker, "Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa", *Bursa Defteri*, Sa:1, 1999, s.118.

36 Donald Qatert, a.g.m., s.296; Ayhan Aktar, a.g.m., s.125.

37 İngiliz Viskonsülü Malingin Bursa'daki Tekstil Fabrikalarında İpek İpliği Üretimine İlişkin Raporu", 5 Ekim 1872. den aktaran Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s.150-151.

çok az olduğunu belirtmektedir. Müslüman kadınların işçi olarak fabrikalarda çalışması, gayrimüslim kadınlara göre daha yavaş bir süreç izlemiş; zamanla Müslüman kadınlar da bu fabrikalarda çalışmaya başlamıştır[38].

Fabrikalarda yoğun ücretli emek kullanımı, emek üzerine baskıları da beraberinde getirmiştir. İşçilerin uzun çalışma saatlerine rağmen, aldıkları ücretlerin düşüklüğü, deneyim ve performansa dayalı, mevsime ve mahsule göre değişen ücretlendirme sistemi yanında[39]; emeğin hareketliliği üzerinde de sıkı bir denetimin kurulduğu görülmektedir. Kentteki fabrikalar arasında bir çeşit tezkere sistemi uygulanması, bu denetimin en önemli aracı olmuştur. Bu tezkere sistemi, işçilerin bir fabrikadan diğerine, önceki işverenin onayı olmaksızın geçmesini önlemek için uygulamaya konulmuştur. Buna göre işçilerin, bir işe tezkere veya çalışma kartı ile başvurması zorunludur.[40]

Fabrika emeği üzerinde ortaya çıkan bütün bu baskıların, işçilerin sağlıklı çalışma koşullarını olumsuz etkilemesi yerel yönetimin üzerinde önemle durduğu konu olmuştur. Hüdavendigar Vilâyetinden Nafıa Nezaretine gönderilen 17 Ş. 1327 (3 Eylül 1909) tarihli telgrafta, Bursa'daki ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerin üçer kuruş ücretle günde on dört saatten fazla çalışmaya zorlanmalarının, sağlıklarını tehdit ettiği belirtilmekte; ipek fabrikalarındaki işçiler hakkında incelemelerde bulunmak üzere nezaretten bir memurun gönderilerek mesai saatlerinin değiştirilmesi talep edilmektedir[41].

Nafıa Nezaretine gönderilen 20 Safer 1329 (20 Şubat 1911) tarihli bir telgraf da, güç çalışma koşullarına karşı işçilerin tepkisiz kalmadığını, tepkilerini eylemsel olarak ortaya koyduklarını göstermektedir. Bu telgrafta, Bursa'daki ipek fabrikası işçilerinin uzun çalışma saatleri ve düşük ücretler nedeniyle başlattıkları bir iş durdurma eyleminden söz edilmektedir[42].

Bu telgrafa göre iş bırakma eylemi, Ağustos ayı ortalarında ve Bursa'dan önce Bilecik, Küplü, Adapazarı gibi yerlerde başlamış ve oradan Bursa'daki iplik fabrikalarına yayılmıştır. Sazak (?) adında bir kişi, eylemi kışkırtmakla suçlanmış ve adliyeye gönderilmiştir.

---

38 İlhan Tekeli, a.g.m., s. 17, Leila Erder, a.g.tez, s.100-101.

39 Hasan Tâib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası: Hatıra yâhud-Mir'at-ı Burusa*, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, 2007, s.42.

40 Leila Erder, a.g.tez, s. 110.

41 BOA, 17/Ş /1327, Dosya No:3630, Gömlek No:272209

42 BOA, DH, 20-S-1329, 107/17.

Belgeye göre, Bursa'daki işçilerin istekleri arasında, çalışma saatlerinin azaltılması, ücretlerinin yükseltilmesi, ücretlerine % 20-25 oranında zam yapılması, ücretlerin 8-10 kuruşa çıkarılması, en az bir saatlik öğle yemeği molası, iş düzeninde değişiklik yapılması, işe alınmalarda kolaylık gösterilmesi, sertifika göstermeden çalışabilmeleri gibi hususlar yer almıştır.

Bu tepki karşısında fabrika sahipleri, hasadın kötü olmasını, hammadde yetersizliğini ve başka fabrikalarla rekabet gücünün ortadan kalkacak olmasını gerekçe göstererek bu istekleri ret etmişler; ancak bu isteklerin, devlet tarafından bütün Hüdavendigar Vilâyeti dâhilinde kabulü halinde, kendileri tarafından kabul edileceğini bildirmişlerdir.

1910 yılında gerçekleşen bu eyleme, cemiyetin yerel örgütlenmesi olan İttihat ve Terakki Kulübünün arabuluculuğu ile 27 Ağustos'ta son verilmiş; üretim sezonunun sona ermesi nedeniyle de, atölyeler 28 Ağustos'ta kapatılmıştır[43].

Kadın işçilerin bu eylemi sonucunda, çalışma hayatında görülen ağır koşullarda istenilen değişiklikler sağlanamamışsa da; 1910 grevi, ağır çalışma koşullarının bir araya getirdiği kadınların ve işçilerin toplumsal hareketini temsil etmesi açısından önemli yere sahip olmuştur. Ayrıca bu hareket, Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrasında görülen işçi hareketlerinin ve sosyalist düşüncenin etkilerini de yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, Avrupa ülkelerinde sanayileşme sonrasında görülen kentsel dönüşüm süreci, ülkemizde uzun süre yaşanmamıştır. Bursa filatür fabrikalarında işçiliğin, tarımdaki mevsimlik işçiliğe benzer bir yapı arz etmesi ve işgücünü teşkil eden genç kızların üretim mevsimi boyunca kalmaları için fabrikalara yakın konutlar yapılması[44], ipek sektörüne dayalı sanayileşmenin çektiği bu nüfusun kentte kalmasını önlemiştir. Bu durum da, kentin geleneksel yapısını korumasına yol açmış; ne kırsal alanda toprak-insan ilişkilerinde köklü bir dönüşüm, ne de kentte fiziksel ve sosyal dönüşüm gerçekleşebilmiştir[45].

D- I. Dünya Savaşı Sürecinde Bursa İpekçilik Sektörü

1910 yılından sonra Bursa ipekçilik sektörü açısından durgun bir dönem yaşanmıştır. Balkan Savaşları ile başlayan uzun savaş süreci, tüm ülke genelinde olduğu gibi, Bursa'nın da sosyal ve ekonomik yapısını, dolayısıyla sektördeki gelişmeleri olumsuz yönde etkilemiştir.

---

[43] Nicole A. N. M., a.g.m., s.8.

[44] Donald Quatert, a.g.m., s.296.

[45] Ayhan Aktar, a.g.m., s.127.

Dünya Savaşı dolayısıyla kozanın ihraç edildiği dış pazarların kapanması, ülke içerisindeki tüketimin azalması nedeniyle ürünün para etmemesi, Milli Mücadele yıllarında Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali, Bursa'da ipek üretimi ve dokuma sanayini gerileten gelişmeler olmuştur[46].

I.Dünya Savaşında Osmanlılar ile Fransızların karşı saflarda yer alması, Bursa'daki fabrikaların Lyon'a koza ve ipek ipliği ihracatını olumsuz etkilemiştir. Savaş sürecinde, dutluklar büyük ölçüde tahrip edilmiş[47]; koza üretimi 350-400 bin kiloya düşmüş ve kozaların niteliği bozulmuştur. Bir kutu tohumdan ortalama 50-60 kilo ipek elde edilirken; bu miktar 20-30 kiloya düşmüştür[48]. Duyunu Umumiye'ye tahsis edilen ipek öşrü[49], Milli Mücadele öncesinde 30 milyon kuruş iken; 1920 yılında 5 milyonun altına gerilemiştir. Bu da, sektördeki gerilemenin diğer bir boyutunu teşkil etmektedir.

Bu dönemde sektör açısından olumsuz bir başka gelişme, çalışan fabrika sayısında azalma olmuştur. 1913-1915 sayımında Bursa'da 41 ham ipek işleyen fabrika varken; 1915 yılına gelindiğinde, ipek fiyatlarının düşmesi, ihracatın durması, kozanın azalması gibi nedenlere bağlı olarak çalışan fabrika sayısında % 37,5, sektördeki imalat değerinde % 62.4, bu alandaki işçilerin sayısında % 36.52 oranında azalma meydana gelmiştir[50].

Savaşın olumsuz etkileri, azınlık nüfusunun şehri terk etmesi dolayısıyla ortaya çıkan işgücü kaybı, şirket sayısında azalma gibi alanlarda da hissedilmiş; Meşrutiyet devrinde kurulan şirketlerden yalnızca ikisi, Seyri Sefain Vapur Şirketi ile Mensucat Şirketi ayakta kalabilmiştir[51].

I.Dünya Savaşı yıllarında yaşanan sevk ve iskân uygulamaları da, nüfus komposizyonunda meydana getirdiği değişimle, Bursa ipekçilik sektörünü etkileyen diğer bir gelişme olmuştur. Nüfus yapısındaki en önemli değişim ise, Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleştirilen Nüfus Mübadelesi sonucunda yaşanacaktır.

E- 1923 Nüfus Mübadelesi ve Bursa

Bursa tarihinde göç olgusu, önemli yere sahiptir. 1877-78 Harbi sonrasında, işgal altındaki Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin büyük kısmı,

---

46 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi,* Ankara 1994, s.172; Tahir Yetmen, "İpekböcekçiliği", *Uludağ*, Sa:20, Şubat 1939, s.53.

47 Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", Bursa, 64-65.

48 *CHP 15. Yılında Bursa,* Bursa İl Basımevi 1938, s.81-86.

49 İpekböceği kozasının satışından alınan bir çeşit vergi.

50 Gündüz Ökçün, a.g.e., s.142-143.

51 Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa,* s.178.

Hüdavendigar Vilayetine göç etmiştir. 1877'de başlayan bu süreç, 1912 Balkan Savaşı sonrasında ve Milli Mücadele yıllarında da devam etmiş; Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, bu sürecin en önemli halkasını teşkil etmiştir.

Milli Mücadele sonunda Yunanistan'dan getirilen ve halk arasında mübadele göçmeni olarak anılan önemli bir göçmen kitlesi Bursa'ya yerleştirilmiştir[52]. Bunun en önemli sonucu, Bursa nüfusunda meydana gelen niceliksel ve niteliksel değişim olmuştur. Nüfus bileşiminde gayrimüslimlerin oranı büyük ölçüde azalmış; Anadolu nüfusu homojen bir yapıya kavuşmuştur.

Mübadele ile Bursa'ya gelen göçmenlerin büyük kısmının tütün üretiminin yoğun olduğu Selanik, Kavala ve Drama gibi yerleşimlerden gelmesi itibariyle, % 90'lık oranının tarıma dayalı yaşam tarzı süren kesimden oluşması da, Bursa'nın ekonomik yapılanmasını büyük ölçüde etkilemiştir.[53]

Bu süreçte mübadil göçmenler, Bursa'daki ipek üretimini istenilen ölçüde geliştirememişler; kendilerine dağıtılan dutlukları, bağları kesmişler ve bu alanlarda tütün yetiştirmişlerdir. Buna bağlı olarak, Bursa'da koza üretimi azalmış; tütün üretimi artmıştır[54].

Bununla birlikte, Girit'ten gelen göçmenler istisna teşkil etmiş; Girit'te iken uğraştıkları bu faaliyeti geldikleri yerlerde de sürdürmüşlerdir.

Mübadele, fabrikada çalışan işçi sınıfının yapısında da değişiklik meydana getirmiştir. Bursa'da Rumların yaşadığı alanlarda kurulmuş olan küçük ölçekli ipekböceği fabrikaları, Bursa'ya yerleştirilen Rumeli göçmenleri tarafından kendi haline bırakılmış ve dolayısıyla, Bursa'da filatür fabrikalarında kadın işçi oranında düşme meydana gelmiştir. Önceden bu sektörde çalışanların tamamına yakını kadınlardan oluşurken; mübadele

---

52 Nesim Şeker'in 1930 İstatistik Yıllığına dayanarak verdiği rakamlara göre, 1921 yılından 1929 yılına kadar Bursa'ya mübadil olarak 34.523 kişi gelmiştir. Lozan antlaşmasının imzalanması ve antlaşma sonrasındaki bir yıl yoğun olarak Bursa'ya göçmen gelmiş; sonraki yıllarda gelenlerin sayısında azalma meydana gelmiştir. Nesim Seker, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa, *Bursa Defteri*, Mart, 1999, s. 121.

53 Nesim Şeker, a.g.m., s.124.

54 Bursa'da üretimi artan tütünü işlemek amacıyla da, Fabrika-i Hümayun, tekel genel müdürlüğü mülkiyetine geçmiş; Tekel Yaprak Tütün İşletmeleri Bakım Atölyesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yaprak ve tütün depolamak amacıyla yeni düzenlemeler yapılmış; fabrikadaki ünitelerin büyük kısmı, ipek üretiminin teknolojik ve mekânsal özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş; yaprak ve tütün depolarına dönüştürülmüşlerdir. Elif Özlem Aydın, *Bursa'daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması*, Bursa 2007, s.30.

sonrasında kadınların oranı % 4 e gerilemiştir[55]. İpek fabrikalarının atıl kalması sonucundadır ki; Cumhuriyet döneminde ipekçiliği göçmenlere öğretmek için bir dizi önlemler alınmıştır.

F- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa İpekçilik Sektörü

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren merkezi yönetim, tüm ülke genelinde olduğu gibi, Bursa'da da savaş öncesi ekonomisini canlandırmaya yönelik adımlar atmış; bu süreçte, Bursa ekonomisinde önemli yere sahip olan ipek üretimindeki kayıpların, en kısa sürede giderilmesi önem kazanmıştır.

F-1) Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa İpekçilik Sektöründe Alınan Önlemler

Bursa'da ipek böcekçiliği ve tohum üretimini geliştirmek konusunda alınan önlemler kapsamında, Duyun-u Umumiye tarafından idare edilen Bursa Harir Daruttalimi 1926'da hükümet idaresine alınmış, İpekböcekçiliği Mektebi adını almıştır. İpekçilik Mektebi, ülkede bilimsel etütler yapmak ve kozacılığın ıslahı alanında faaliyet göstermek üzere 1930 yılında enstitü haline getirilmiştir[56]. Bu enstitüye bağlı olarak da, 5 ipekböcekçiliği kontrolörlüğü kurulmuştur.

Bursa'da işgal sonrası sosyoekonomik hayatın canlandırılması çabaları, yerel yöneticilerin de üzerinde önemle durduğu husus olmuştur. Bu dönemde, Bursa Vilayet Umumi Meclisi, özellikle ipekçilik sektöründe yaşanan sorunların gündeme getirildiği önemli toplantı yeri olmuştur. Vilayet Umumi Meclisi'nin 12 Şubat 1923 Pazartesi günü yaptığı toplantıda, Vali Hacı Adil Bey, özendirme önlemlerinin alınması zaruretini şu sözlerle ortaya koymuştur:

"Dutçuluğun, koza ve ipekçiliğin Vilâyetimizde ne derece mühim bir mevki-i iktisadîyyesi bulunduğu cümlenin malumudur. Maateessüf bu sanatlarla iştigal eden anasırın azalması, düşman tahribatı, sanayi-i ziraiyenin bu kısmını rıfkdâr[yavaş] etmiş ve koza veya mensucat müstahsalâtından fakat nazar-ı vaktiyle harice milyonlarca kutu tohum ihraç eden Vilâyetimiz önümüzdeki sene açılabilecek tohumların tedariki için bin türlü müşkülata maruz kalmıştır. ... Halen Düyun-u Umumiye Dairesi bütçesinde damızlık tohum yetiştirenler için mükâfat namına verilecek tahsisat yoktur. Bendeniz bunu merkezden talep edeceğim ve o dairenin bütçesine müfredatı merbut pusulada murakkim üçbin lirayı koydurmaya

---

[55] Leila Erder, a.g.tez, s.138-139.

[56] Tahir Yetmen, "İpekböcekçiliği", *Uludağ,* Sa:20, Şubat 1939, s.54.

çalışacağım. Ancak bu babda meclis-i âliyemizden de sanayi-i ziraiyemizin bu kısmını teşvik için encümen dairemizce içtihad olunacak karara göre sarf olunmak üzere ve her ihtimale karşı bin lira mükâfat tahsisatını rica edeceğim."[57]**.**

Vilayet Meclisi, 28 Şubat 1923 tarihli toplantıda, koza tohumu dışalımının serbest bırakılmasına karar vermiştir.[58]

Bursa'da sanayide sektörel gelişim ve yardımlaşmaya yönelik esnaf örgütlenmeleri de, Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra başlamıştır. 1927 Bursa Vilayet Salnamesine göre, bu yılda Bursa'da 21 tane esnaf örgütü görülmektedir. Bunlardan biri, 1924 yılında 25 üyeden oluşan Koza Tohumculuğu Cemiyetidir. Cemiyetin kurulması, Bursa ve çevresinde, tohum üretiminin yalnızca iç tüketimi karşılayacak orana gerilemesi ve Rusya gibi ülkelere eskiden olduğu gibi ihraç edilememesine karşı bir tedbir olmuş; başlıca faaliyet sahasını, tohum üretimini arttırmak ve eskiden olduğu gibi Rusya gibi ülkelere ihracını sağlamak teşkil etmiştir.

Koza tohumculuğu ile uğraşan firmalar arasında da, Mehmet Rüşdü Bey, Hacı Ya'kub Efendi, İmamzade Hamid Efendi, Gaffarzade Mehmet Efendi, Hafız Rıza Efendi, Fazlı ve şürekası, İsmail Hakkı Bey, Se'yid Bey, Hacı Raşid Bey, Resulzade Mehmet Efendi, İbrahim Hakkı efendi, Kütahyalızade İsmail Efendi, Sabri Efendi, Süleyman Razi Efendi Firmaları sıralanmıştır.[59]

1924 yılında kurulan Bursa Ticaret ve Zahire Borsası da[60], Düyun-u Umumiye yönetiminin sona ermesi dolayısıyla, 1926 yılında ipek ve ipek ürünlerinin alım satımını izlemekle görevlendirilmiş ve konu ile ilgili Koza Handa bir alt örgütlenmeye gitmiştir[61]. Hububat, baklagiller, un, zeytinyağı, sadeyağı, nebati yağ, yağlı tohumlar, peynir, ipek, yün yapağı, borsada işlem gören ürünler olmakla birlikte; borsanın en büyük gelirini, ipek ve koza teşkil etmiştir.

---

57 *Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarreratı*, Bursa 1339, İ:5, s.112-115.

58 *A.g.e.*, İ.12, s.362.

59 *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.297. Tohumun kutusu, 25 gram; fiyatı da 120 kuruş ile 200 kuruş arasındadır.

60 Bu borsanın zahire kısmı, Bursa'nın kurtuluş günü olan 11 Eylül 1924'te Bursa Zahire Borsası -günümüzde Bursa Ticaret Borsası- adıyla; koza kısmı da, 1 Haziran 1926'da Duyun-u Umumiyenin kaldırılması üzerine tesis edilmiştir. Bu iki kısım, 1928 yılında Ticaret Bakanlığı emriyle Bursa Ticaret ve Zahire Borsası adı altında birleştirilmiştir. *Bursa 1934 Yıllığı*, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934, s.3.

61 Bursa Ticaret Borsası ve Ticaret Vekaletince Lüzum Görülecek Mahallerde Koza, İpek ve Teferruatı Alımına Mahsus Dahili Talimatnamedir., *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası***,** Sa:9, Mayıs 1927, s.265-266; *1927 Bursa Vilayet Salnamesi, s*.264.

Borsa, koza üreticilerini özendirme ve teşvik amacıyla önlemler de almış ve bu önlemler kapsamında, koza üreticilerine, ücretsiz olarak yılda beş milyon dut fidanı dağıtılmıştır. 1927'den 1938'e kadar parasız olarak 3.700.662 fidan dağıtılmış, kozacılara ikramiye ve böcekçilere parasız termometre vermek için 25.456 liralık harcama yapmıştır.[62]

Bundan başka, Ticaret ve Zahire Borsası tarafından çeşitli üretim bölgelerinde koza fırınları kurulmasına karar verilmiş ve Apolyont Köyünde bir fırın yapılarak üreticinin kullanımına açılmıştır.[63]

Alınan bütün bu önlemler sonucunda, 1927 yılında Bursa'da toplam 79.920 kutu (1.998 kilogram) böcek tohumu üretilmiş olup, bu üretimin 64.028 adedi (1.600 kilo 700 gram) il merkezinde, 10.327 adedi (258 kilo 175 gram) Gemlik'te, 5.501 adedi (137 kilo 525 gram) Orhangazi'de ve 64 adedi (1 kilo 600 gram) de Yenişehir'de gerçekleşmiştir[64]. Böcek tohumu üretimine bağlı olarak, ipek üretimi de artış göstermekle birlikte; bu alandaki üretim uzun yıllar eski miktarını yakalayamamıştır.

F-2) Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bursa'da Ham İpek ve Dokuma Fabrikaları

Bursa, Osmanlı döneminden ham ipek ve koza üretiminde uzmanlaşmış bir yapı devir almıştır. 1927 Bursa Vilayet Salnamesinde yer alan raporda, 1913-1915 sanayi sayımında Bursa'da yer alan 5 dokuma fabrikasından 3'ü, 41 ipek filatür fabrikasından 13 ünün Cumhuriyet dönemine ulaşabildiği görülmektedir.

1927 tarihli Bursa Vilayeti Salnamesine göre Cumhuriyet Dönemine kalan sanayi kuruluşu sayılabilecek işletmeler aşağıda gösterilmiştir[65].

---

62 Tahir Yetmen, "İpekböcekçiliği", *Uludağ,* Sa:20, Şubat 1939, s.55

63 "Koza İstim Fırınları"., *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası,* C:II, S:1, Eylül 1927, s.391.

64 "Bursa Vilâyeti Dahilinde İstihsal Olunan İpekböceği Tohumu Miktarı"., *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası,* C.II, S:6-7-8 Şubat-Mart-Nisan 1928, s.531.

65 *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.286-290.

Firma sahibi	Türü	Yeri	Yıllık üretimi	Kuruluş tarihi
Kumaşçı Hacı Sabri Bey	Mensucat	Bursa	25.000 metre	1894
Bekir Sıtkı Bey	Mensucat	Bursa	18.000 metre	1910
Ahmet Zekai Bey	Mensucat	Bursa	8.000 metre	1910
Hacı Sabri Bey	İplikhane	Bursa	4.000 kilo	Cum. Önce
Yusuf Ziya Bey	İplikhane	Bursa	6.200 kilo	Cum. Önce
Mehmet Fazlı ve şürekası	İplikhane	Bursa	4.500 kilo	Cum. Önce
Yusuf Ziya Bey	İplikhane	Bursa	5.200 kilo	Cum. Önce
Bilecikli Ali Vehbi Bey	İplikhane	Bursa	5.200 kilo	Cum. Önce
Yako Venhas Biraderler	İplikhane	Bursa	7.000 kilo	Cum. Önce
David Saban Biraderler	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Babu Efendi	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Mösyö Romangal	İplikhane	Bursa	8.000 kilo	Cum. Önce
Mösyö Romangal	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Lui Bavariye	İplikhane	Bursa	7,500 kilo	Cum. Önce
Moiz ve Şavul Biraderler	İplikhane	Bursa	6.000 kilo	Cum. Önce
Isak Eskinazi	İplikhane	Bursa	3.000 kilo	Cum. Önce
Muhiddin Paşa Verasesi	İplikhane	Karacabey	?	1899
Yakup Cemil Efendi	Makarna şehriye	Bursa	70.000 kilo	1909
Hüseyin Hüsnü Biraderler	Gazoz	Bursa	200.000 şişe	Cum. Önce
Avram oğlu David	Gazoz	Bursa	80.000 şişe	Cum. Önce

Toplam Yıllık Üretim Kapasitesi

Dokuma sanayi	51.000 metre
İplikhaneler	74.600 kilo
Makarna-şehriye	70.000 kilo
Gazoz	280.000 şişe

Cumhuriyet döneminde, savaş yılları ve sonrasında azınlık ve yabancı sermaye temsilcilerinin Bursa'dan ayrılması ve ulusal devlet kuruluş sürecinde "milli iktisat" siyasetinin etkisiyle, Bursa'da filatür fabrika sahiplerinin millileşme süreci hız kazanmış; Türk işveren girişimleriyle filatür ve dokuma fabrikaları sayısında artış meydana gelmiştir[66]. Bu dönemde sektörde ortaya çıkan boşluğun doldurulmasında, Milli Mücadelede yararlık gösteren emekli subaylar ve yeni rejimin yönetici kadrosuna yakın kimselerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Atatürk'ün

[66] Ayhan Aktar, a.g.m., s.138.

yakın arkadaşlarından Kolsuz Faik[67], bu dönemde ipek tekstil sanayine atılmış; Bursa ipekçilik sektörüne damgasını vurmuştur.

Bursa'da ipekli dokuma makineleri kurulması, özellikle 1923'ten itibaren artış kaydetmiştir. 1923'te Ditriches markalı iki tezgâhtan oluşan ilk dokuma makinesini, Ahmet Hamdi Arpacıoğlu getirmiştir.

Feyzullah ve Kamil Efendiler de 4 makine getirtmiş; Arpacıoğlundan da iki makine alarak, Irgandı köprüsü civarında 6 tezgâhlı bir dokuma atölyesi kurmuşlardır. 1927'de bu makineler, Umurbey'de Şark Fabrikasına taşınmıştır. Bu yeni fabrikayı kuran ortaklardan Kamil Efendinin ayrılması üzerine, Çıngıllı Konağında, Şark fabrikasından alınan 3 tezgâh ve 8 makine ile dokumacılık sürdürülmüştür.[68]

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk girişimcilerin öncülük ettiği fabrikalar arasında, Hacı Sabri Beyin mevcut dokuma fabrikasına ek olarak, 1924 ve 1925'te işletmeye açılan fabrikaları, Adapazarı Emniyet Bankası kurucularından Sipahizadelerin Lale(1928) ve Çağlayan fabrikaları (1932), Türk-Japon işbirliği ile 1928'de kurulan Türk-Japon Şirketi Fabrikası[69], Resulzade Mehmet Beyin ipekli dokuma fabrikası (1927), Cumali Yusuf Beyin Terakki (1929) ve Yıldız (1924) fabrikaları yer almıştır.

1923-33 döneminde, Bursa'da azınlıkların kurdukları Yolgeçen (1927), Silkor (1933) Moiz Markos Efendinin Pascal (1926), Simon (1931), Moiz Markos (1933) fabrikaları da dönemin büyük işletmeleri arasındadır[70].

1934 yılına gelindiğinde, Bursa'da, 54 dokuma fabrikası, 25 ipek ve büküm tesisi faaliyet göstermektedir. 1922 yılında Bursa ipek fabrikalarında 160 mancınık mevcut iken; 1934'te mancınık sayısı 1.085'e yükselmiştir. Aynı yıl, Türkiye genelindeki 881 tezgâhtan 581'inin Bursa'da olduğu görülmektedir.[71] Bu da, ülkede elde edilen ipeğin büyük kısmının Bursa'daki fabrikalarda işlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bursa Sanayi ve Mesai Müdüriyetinin 3 Kasım 1926 tarihli raporuna göre, Bursa dokuma fabrikalarında üretilen kumaşlar şu şekilde sıralanmıştır:[72]

---

67 Kolsuz Mehmet Faik Yılmazipek, savaşta iki kolunu birden kaybetmiş malul gazidir. Faik Yılmazipek, Demirkapı'daki Yılmaz fabrikalarını satın almış; 1930 yılında ipekli dokuma fabrikası olarak MFY Tekstil AŞ kurmuştur. Raif Kaplanoğlu, *Bursa'nın Alamet-i Farikaları*, Bursa Araştırmaları Vakfı, s.87.

68 Fahri Dalsar, *a.g.e.*, s.433-434.

69 1928 yılında işletmeye açılan Türk Japon Şirketini işletenler arasında, Kavalalı oğullar, Kont Otani ve Şüküfe Hanım yer almışlardır

70 Yılmaz Akkılıç, "Bursa Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi", *Bursa Defteri*, Mart 2002 s.66.

71 *1934 Bursa İl Yıllığı,* s.24.

72 *1927 Bursa Vilayet Salnamesi*, s.285-286.

- Yalnız ipekten imal edilen; krep döşin, krep maroken, krepon, fay, muslin, şarpa, krep, kefiyye vesairedir.
- İpek ve yünden imal edilen mantoluk, erkek ceketliği, Frenk gömlekliği vesaire.
- Pamuk ve ham ipekten imal edilen çakarlı adi kumaş ve ipekli her nevi hamam takımları.
- Loret ve şarp ipliği ile imal edilen, top hartuçluğu ve top kumaş.
- Yalnız yünden imal edilen kaba kumaşlar

Aynı raporda, üretilen kumaşların iyi olmakla birlikte, fabrikaların teknik teçhizat bakımından yetersizliklerine temas edilmektedir. Dokuma fabrikaları içerisinde, Bursa Mensucat Türk Anonim Şirketi, sahip olduğu tezgâhlar ve ürettiği kumaşlar itibariyle diğerlerinden daha ileri düzeyde görülmektedir.

Sonuç

İpekçilik, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, Anadolu insanı için önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Bursa da, ipek üretim ve ticaretinin yoğun olarak ve uzun yıllar yapılması itibariyle, bu sektörün merkezini teşkil etmiştir. Bursa'da ipekçilik, 1908'den sonra da önemli bir iktisadi faaliyet sahası teşkil etmiştir.

Tekstil sanayinin ipekli kumaş dokuma alanında el tezgâhlarından kurtularak makineleşme süreci, II. Meşrutiyetten sonra başlamıştır. Bu nedenle 1908 yılı, ipekli dokumacılıkta fabrikalaşma sürecinin başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

Bursa'da 1908'den sonra ipekli dokumacılık sektöründe yaşanan fabrikalaşma süreci, üretimde artış sağlarken; emek-sermaye çatışmasını da gündeme getirmiştir. 1910 yılında, Bursa ipekçiliğinde emeğin büyük kısmını temsil eden kadın işçilerin greve gittikleri görülmektedir.

1914 yılında I. Dünya Savaşının başlaması, Dünya Savaşından sonra başlayan işgaller süreci, Milli Mücadele ve 1923 Nüfus Mübadelesi, Bursa ve çevresinde ipekböcekçiliği ve ipek üretimini büyük ölçüde geriletmiştir.

20. yy başlarına damgasını vuran uzun savaş yıllarının, Bursa ipekçilik sektöründe yol açtığı durgunluk dönemi, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren alınan ekonomik tedbirlerle ve yasal-kurumsal düzenlemelerle aşılmaya çalışılmış ve bu sektör yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır. Ancak, özellikle 1930'lu yılların sonlarına doğru "suni ipek" adı altında üretilen floş ve II. Dünya Savaşı yıllarında sentetik elyafın geniş halk kitlelerine sunulması, doğal ipek talebini ve üretimini olumsuz yönde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, DH. MKT, 02/Ra/1319 (H), Dosya No:2500, Gömlek No:72.

BOA, DH. MKT. Tarih: 02/C /1327 (H), Dosya No:2851, Gömlek No:38.

BOA, DH. MKT, Tarih: 14/Ca/1327 (H), Dosya No:2830, Gömlek No:43.

BOA, HH. THR. Tarih: 10/N/1275 (H), Dosya No 1229, Gömlek No:22.

BOA, DH, Tarih: 20-S-1329, Dosya No: 107, Gömlek No:17.

BOA, Tarih: 18/S /1321 (H), Dosya No:2069, Gömlek No:155108.

BOA, Tarih: 08/M /1327 (H), Dosya No:3482, Gömlek No:261118.

BOA, Tarih: 07/R /1328 (H), Dosya No:3736, Gömlek No:280133.

BOA, Tarih: 05/B /1325 (H), Dosya No:3124, Gömlek No:234274.

BOA, Tarih: 17/Ş /1327, Dosya No:3630, Gömlek No:272209.

Kitaplar ve Süreli Yayınlar

Akkılıç Yılmaz, "Bursa Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi", Bursa Defteri, Sa: 13, Mart 2002.

Akkılıç Yılmaz, "Osmanlıdan Cumhuriyete Dönüşüm Sürecinde Üç Bursa Sergisi", Bursa Defteri, Sa:3, 1999.

Aktar Ayhan, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", Bir Masaldı Bursa, YKY, İstanbul 1996.

Aydın Elif Özlem, Bursa'daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması, Bursa 2007.

1927 Bursa Vilayet Salnamesi, Bursa 1927.

Bursa 1934 Yıllığı, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**,** Sa:9, Mayıs 1927.

"Bursa Vilâyeti Dâhilinde İstihsal Olunan İpekböceği Tohumu Miktarı", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.II, S:6-7-8 Şubat-Mart-Nisan 1928.

CHP 15. Yılında Bursa, Bursa İl Basımevi 1938.

Dalsar Fahri, Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, İstanbul 1960.

Dostoğlu Neslihan Türkün, Osmanlı Döneminde Bursa, C: I-II, AKMED, Antalya.

Efendi Hasan Tâib, Hatıra ya da Bursa'nın Aynası: Hatıra yâhud-Mir'at-ı Burusa, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, 2007.

Eldem Vedat, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK Yay, Ankara 1994.

Eldem Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi, Ankara 1994 Erder Leila T., The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835–1975, (Basılmamış Doktora Tezi), 1976.

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H 1324 (1906), Matbaa-i Vilayet, Bursa.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, 1325, (1907), Matbaa-i Vilayet, Bursa.

Kaplanoğlu Raif, Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa (1876-1926), Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul 2006.

Kaplanoğlu Raif, Seyahatnamelerde Bursa, Bursa Ticaret Odası Yay., Bursa 2000Mamumi "Koza İstim Fırınları", Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C:II, S:1, Eylül 1927.

Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarreratı, Bursa 1339, İ:5.

Şeker Nesim, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa, Bursa Defteri, Sa: 1, Mart 1999.

Şerafeddin, Bir Osmanlı Doktorunun Anıları, Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye, Çev.Cahit Kayra, Bükey Yay., İstanbul, 2001.

Mevsim Hüseyin, "Sofya Ticaret ve Sanayi Odasının 1909 İstanbul ve Bursa Gezisi Raporu", Bursa'da Yaşam, Ocak 2012.

Ökçün Gündüz, Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, Hil Yay., 1984.

Pamuk Şevket, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılısı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul 1985.

Quataert Donald, "The Silk Industry of Bursa 1880-1914", The Ottoman Empire and the World Economy, Cambridge Unıversity Press, 2004.

Tekeli İlhan, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", Uluslar Arası XI. Yapı ve Yaşam 99 Kongresi, Bursa 1999.

Toprak Zafer, Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918, Yurt Yay, Ankara 1982

Tökin, İ.Hüsrev. Rakamlarla Türkiye, C:I, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay, Ankara 1949.

Türkcan Ergun, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 19. YY. İkinci Yarısında Bursa", Tarih ve Toplum, Sa:24, Aralık 1985.

Üsküdari Faruk, Eski Bursa'dan Notlar, Bursa 1972, s.82.

Van Os Nicola A.N.M., "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", Toplumsal Tarih, Sa:39, Mart 1997.

Yetmen Tahir Ertuğrul, "Bursa'da İpekçilik", Bursa, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, Yapı ve Kredi Bankası, 1948.

Yetmen Tahir, "İpekböcekçiliği", Uludağ, Sa:20, Şubat 1939.